

В'ячеслав Станіславський

**УЧАСТЬ ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ТА ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА
В БОРОТЬБІ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ
(за даними неопублікованих епістолярій
гетьмана Івана Мазепи 1695–1696 років)**

Російський історик М. Богословський ще в 20-х рр. ХХ ст. слушно зауважив, що в історичній літературі недостатньо висвітлено завоювання дніпровських містечок в кінці ХVІІ ст., оскільки вся увага була прикута до Азова, де діяв сам Петро І. Але зроблене тут мало не менше значення, ніж взяття Азова, бо в результаті Росія наближалася до Чорного моря як зі східного, так і з західного боку. Під контролем з обох боків опинявся й Крим¹.

В 1695–1696 рр. збройні сили Російської держави та Війська Запорозького здійснили два походи на Азов та один на пониззя Дніпра, маючи на меті завоювання виходів до Азовського та Чорного морів. Похід на Азов у 1695 р., як відомо, був невдалим. Натомість похід російських військ на чолі з боярином Борисом Шереметевим та українських сил, очолюваних гетьманом Іваном Мазепою, а також запорожців, на пониззя Дніпра наприкінці липня — на початку серпня увінчався взяттям важливого плацдарму, де знаходилося чотири турецькі фортеці — Казикермен, Мустріткермен, Мубеуреккермен і Ісламкермен. В Мустріткермені (Таванську), котрий знаходився на острові Тавань, укріплення постраждали найменше. Тому тут було здійснено ремонтні роботи й залишено залогоу.

Досліджуючи неопубліковану епістолярну спадщину Мазепи, ми виявили ряд листів, які стосуються участі Лівобережної України та Запорозької Січі у воєнних діях проти Османської імперії у згадані роки. Так, віднайдено чотири листи, котрі були написані напередодні походу 1695 р. Три з них адресувалися царям — від 26 березня, 1 квітня та 14 квітня, а один — боярину Леву Нарішкіну від 26 березня. Отже, розглянемо їх зміст з точки зору задекларованої теми.

З першого з пропонуванних документів дізнаємося, що перед походом гетьманський уряд вживав заходів для збору інформації щодо противника. Так, у листі до царів від 26 березня 1695 р. Мазепа повідомляв, що товариство Полтавського полку — понад сотня козаків на чолі з царичанським сотником і кількома польовими ватажками — ходили на воєнні промисли з його відома. Поблизу Перекопа на шляху до Казикермена козаки захопили в полон 22 татарина і привели до Батурина. Мазепа відправляв «язиків» до Москви разом з козаками. Він висловлював сподівання, що полонених буде більше, бо під помешкання противника надіслано й інші ватаги. Одну очолював колишній кошовий отаман Федько, другу — колишній кошовий Іван Гусак, третю — полковий осавул Іван Рубан, четверту — кінний сотник Гнат. У перших трьох ватагах нараховувалося по кілька сотень осіб, та й четверта була «в немалому зібранні». Крім того, до Мазепа писав Семен Палій, повідомляючи, що його люди пішли на Очаківський шлях, який спрямовувався на Білгород, 6 тижнів тому. У зв'язку з цим гетьман хотів отримати царський указ про те, чи посилати надалі полонених до Москви, чи лише передавати отриману від них інформацію².

Відомо, що дії Гусака були успішними. Сили козаків чисельністю в 120 осіб напали під Казикерменем на татарський загін, в якому було понад 100 осіб. Татари прямували під Білу Церкву. Певне число татар було вбито, а 9 потрапило в полон³.

Цього ж дня, 26 березня 1695 р., в листі до Наришкіна Мазепа повторив питання щодо подальшого присилання полонених, уточнюючи, чи відправляти всіх, чи ні, чи лише присилати записи розповідей, висловлюючи клопотання щодо монаршого указу з цього приводу. В цьому ж листі є дані, що з Запорожжя на Азовське море вирушило 400 козаків на чолі з Яковом Чалим⁴. Інших джерел з інформацією щодо цього походу нам досі не траплялося. На думку про те, що похід був успішним, настановує лист гетьмана до царів від 15 жовтня цього ж року, в якому згадується прихід до Переволочної запорожців з Яковом Чалим. Козаки привели більше десятка полонених, за що отримали від гетьмана гроші та різні припаси. Але, зоставшись невдоволеними тим, що їх не пропустили до Москви, запорожці зчинили бійки в Перево-

лочній, Кишенці та Кодаку, завдали шкоди людям, які займалися промислами⁵.

Ще один документ стосується питання залучення до воєнних дій запорозьких козаків. У листі Мазепи від 1 квітня 1695 р., адресованому царям, йдеться про те, що їхній посланець — стольник Дементій Новосильцов був відпущений на Запорожжя з монаршим жалуванням. Коли ж надійшов указ про тимчасову затримку жалування, було пізно. Посланець уже повернувся, віддавши жалування. Разом з цією людиною їздив і гетьманський посланець Сидір Горбаченко. Як зазначав гетьман, запорожці з вдячністю прийняли царського посланця, обіцяли в випадку проведення «генерального» походу розірвати перемир'я з «бусурманами» і взяти участь у воєнних діях. Мазепа відправляв Горбаченка до Москви, передаючи їй адресованого йому від запорожців листа⁶.

Справа в тому, що ще в грудні 1694 р. відбувалися зносини Низового Війська з кримською верхівкою з приводу укладення перемир'я. Так, цього місяця до Бахчисарая приїжджали три запорожці, які були прислані з Січі у відповідь на ініціативу Казикермена. Козаки привезли два листа, один з яких адресувався казикерменському бею, а другий — хану. Йшлося про укладення перемир'я з турецькими містечками для здійснення запорожцями промислів, безпечного проведення торгівлі⁷.

А на початку 1695 р. до Мазепи надійшов лист від полтавського полковника, з повідомленням про те, що запорожці помирилися зі своїми південними сусідами й через територію Запорожжя розпочалася торгівля з Кримом⁸. Отримавши цю інформацію, гетьман написав на Січ листа, в якому радив припинити взаємини з ханом, зібрати козаків і чекати походу на Азов⁹. А 8 лютого в царській грамоті до запорожців, поряд з висловленням подяки за дані щодо виходу з Криму військ, які прямували під прикордонні царські міста, містилася заборона укладати перемир'я з «бусурманами» без монаршого указу та повідомлялося про похід навесні на противника¹⁰. Відомо, що вже в квітні запорожці доставили Мазепі цінні відомості про становище в Криму, в зв'язку з майбутніми воєнними заходами¹¹, але перемир'я дотримувалися ще й у червні¹².

14 квітня 1695 р. в листі до царів Мазепа писав про результати дій ватаги колишнього кошового отамана Федька. Гетьман доносив, що ватага з кількох сотень «добрих людей» з різних охотницьких полків і з гетьманського двору на чолі з Федьком зустріла на Молочних татарський загін чисельністю понад десять осіб, очолюваний мурзою. Загін прямував під царські прикордонні міста за «язиками». В бою частину татар разом з мурзою було вбито, а шістьох вдалося взяти в полон. Полонені були прислані до Батурина з козацьким супроводом, а Федько зі значним числом людей залишився під ворожими помешканнями для подальших воєнних промислів. Полонених разом з козаками Мазепа відправляв до Москви¹³.

Наступні з виявлених нами листів гетьмана стосуються подій, які відбувалися вже після оволодіння турецькими фортецями на Дніпрі, зокрема проблеми утримання захопленого плацдарму, де було залишено російські та українські війська, в тому числі й запорожців. Один з зазначених документів був адресований запорожцям і датується груднем, а інший адресувався царям і був написаний 27 грудня 1695 р.

Відомо, що в листопаді Мазепа повідомляв царям, що, виконуючи їхній указ, неодноразово писав до запорожців, вмовляючи і наказуючи, аби вони допомагали війську, залишеному для оборони Тавані, а також щоб перевели своїх козаків з Таванського міста до Мубеуреккермена та Ісламкермена і втримували їх до приходу царських військ¹⁴. На це запорожці відповідали, що будуть всіма своїми силами обороняти Таванське місто, аби, утвердившись на взятому плацдармі, збільшити територію своїх вольностей, а також створити опорний пункт для сухопутних і морських походів. Козаки не відмовлялися перейти на інше потрібне місце навесні. Але Ісламкермен та Мубеуреккермен були зруйновані. Причому в Ісламкермені вже після захоплення запорожці розбивали стіни й башти, закидали камінням колодязі. Тому перебувати в цих фортецях було неможливо¹⁵.

З віднайденого нами листа гетьмана до Війська Запорозького Низового дізнаємося, що 29 листопада з Москви до Батурина повернулися запорозькі посланці. Козаки привезли царську гра-

моту, в якій містилося розпорядження видати їхньому Війську жалування, яке невдовзі мало надійти зі спеціальним посланцем. У листі гетьман обіцяв разом з присланим жалуванням надіслати запорожцям також належні припаси та гроші, зібрані з перевозу в Переволочній. Але, як підкреслював Мазепа, царі «своїм указом на те приводять і пильно наставляють», аби козаки доклали зусиль для утримання Таванського та порожніх містечок, щоб ними не заволодів противник. Таким чином треба було зберегти відкритим шлях Дніпром до Чорного моря. Аналогічні побажання додавав від себе й Мазепа¹⁶.

Цього ж місяця, 18 грудня, гетьман знову писав запорожцям, повідомляючи, що за його донесенням царі дізналися про воєнні дії Низового Війська під замком, розташованим на пристані навпроти Очакова, де козаки спустошили околиці. Монархи висловили хвалу козакам за ці дії та обіцяли нагородити своїм жалуванням. Тут же й Мазепа подякував запорожцям за цю воєнну операцію та за зруйнування стін Ісламкермена¹⁷. Чергове послання від 26 грудня містить повідомлення гетьмана запорожцям про те, що з Москви надійшло 6 тис. золотих для тих, хто служив на Тавані. Гроші відправлялися до Січі¹⁸.

Після захоплення дніпровських фортець Військо Запорозьке готувалося до ворожого удару у відповідь. З цього приводу 27 грудня 1695 р. в листі до царів Мазепа писав, що ще на свято Покрова Пресвятої Богородиці він наказав мешканцям сіл збиратися зі своїми пожитками до міст і містечок, потім цей наказ кілька разів повторювався, востаннє — минулими днями. Наказувалося звозити навіть зібране з полів та сіно, а те, що не вдасться забрати, необхідно було спалити, щоб противник не мав чим годувати коней. Таким чином гетьман бажав скоротити час перебування «бусурман» на Лівобережжі. Напередодні ворожого вторгнення він віддав наказ усім полковникам привести свої полки в стан боєготовності. За багаторазовими проханнями запорожців з Таванського міста і з Січі гетьман послав їм гроші. Козаки з Січі повідомили своїм листом, що за наказом кримського хана всі татарські орди взимку мають прийти під українські міста. Мазепа писав на Запорозжя, хвалячи воєнні справи козаків під «замочком» на перевіз-

ній пристані в Стрілиці навпроти Очакова¹⁹. Зауважимо, що документ датовано 1694 р., але, на нашу думку, його слід відносити до 1695 р., з огляду на те, що саме цього року проводилася масштабна підготовка до ворожого вторгнення, яке й почалося в січні 1696 р. Також відомо, що саме в 1695 р. сталася згадувана запорожцями воєнна операція, про що йшлося в листі гетьмана від 18 грудня²⁰.

В січні 1696 р. татарські орди «вийшли в багаточисельній силі на помсту казикерменської шкоди зі своїх жител»²¹ й здійснили спустошливий напад на землі Полтавського, Миргородського та Гадяцького полків. Татари здобули перемогу над козаками під Говтвою, але вже невдовзі відійшли, не вступаючи в бої зі значними лівобережними силами²². Щодо ефективності гетьманських наказів, то 8 лютого 1696 р. Мазепа писав царю, що ще восени видав універсали до населення, якими велів збиратися до міст. Він зазначав, що накази були результативними й зберегли людей²³.

В липні цього року російські та українські війська взяли Азов, а війська Шереметева та Мазепи охороняли Гетьманщину та Слобожанщину від приходу противника і прикривали тил військам, які діяли під Азовом.

Воєнних дій українців у 1696 р. стосується шість знайдених у архівних справах листів Мазепи до Петра I, які датуються 24 липня, 8 жовтня, 29 листопада, 4, 13 і 21 грудня. В листі від 24 липня детально розповідається про те, що сталося з козацьким загоном, посланим гетьманом з розвідувальною метою. Документ дає змогу розширити дані та виправити неточності в згадках про цю подію, які зустрічаються в літописі Самовидця та інших українських літописах²⁴, працях Д. Бантиш-Каменського²⁵, М. Костомарова²⁶, а також розповідається про інші заходи гетьмана.

Отже, в зазначеному листі Мазепа повідомляв, що після приходу з військом на Коломак і з'єднання з Борисом Шереметевим, вони 17 липня вирушили далі і стали на р. Орчик. Після виступу з Гадяча, при наближенні до Ворскли, гетьман відправив досвідчених військових людей — 76 козаків Полтавського полку та 74 компанійця на чолі з сотником цього ж полку Микитою Плечником до Берд і Молочних, з завданнями спостерігати за можливим переміщенням татарських орд під Азов чи прикордонні

царські міста та захопити «язика». Ця ватага напала на татарський загін, який віз двох полонених з прикордоння. Розгромивши ворога, козаки взяли в полон 15 осіб, а інших убили. Один з татар сказав, що поблизу знаходиться хан зі значними силами. Але козаки на це не зважили і 16 липня потрапили під сильний удар противника. Вони відступили до свого коша, де оборонялися з обіду до вечора, проте «на голому місці», без будь-яких захисних укріплень не змогли встояти. В полон потрапило багато козаків, а 10, які були в різних місцях у караулах, повернулися. З них двох Мазепа відправив до Москви для детальних розповідей, бо вони з 16 по 18 липня, сховавшись у тернах, бачили великі ворожі «купи», котрі переходили від Молочних Вод на шляхи, що вели до прикордонних російських та українських міст.

З полонених козаків ватаги Плечника, принаймні, двом вдалося втекти. Один з них — полтавський козак Йосип Прокопенко, дістався на Запорожжя, звідти був присланий до гетьмана, а потім відправлений до Москви, разом з іншим козаком, який утік раніше. У листі зазначено, що цей козак розповів, як було розгромлено татарський чамбул, про напад на ватагу великих сил на чолі з ханом і з яничарами, загибель більшості козаків у бою через те, що їх не могли полонити, та захоплення меншої частини. В полоні Прокопенко дізнався, що хан з великими силами вирушив від Молочних Вод до російсько-українських обозів, а ханський син залишився на місці.

В згаданому листі йдеться також про те, що перед виступом від Коломака гетьман відправив полтавського полковника з виборним товариством його полку, компанійського полковника Івана Рубана з полком, ротмістра Івана Ростоківського з товариством для «обняття сторожами і караулами належних місць» — на р. Вовчій, в верх до верхньої течії Міуса і Кальміуса, та на Самарі, вниз до Дніпра. Ці люди мали спостерігати за переходами противника та, по можливості, чинити воєнні дії до підходу основних сил.

З посланим на Тавань генеральним хорунжим Юхимом Лизогубом Мазепа відправив товариство з кіньми сердюцького полку, який знаходився на острові. Цим самим проводилася підготовка до заміни полку, яку гетьман планував зробити після повернен-

ня з походу. Полк знаходився в Тавані близько року. Що ж до прохань товариства Прилуцького полку, який теж перебував на Тавані, про заміну через те, що вийшли терміни їхнього командирів та закінчилися припаси, то вирішення питання про заміну через певні труднощі затримувалося. Мазепа вирішив відправити цим козакам суднами по Дніпру нові припаси для прожиття там до прибуття зміни. З Таванського міста надійшли відомості, що хан все ще знаходився на Колончаку, а на берег Дніпра навпроти Таванського острова щоденно приїжджали татари чисельністю по одній і дві тисячі осіб, виглядаючи на Дніпрі військових людей.

В листі також є дані про те, що київський полковник Костянтин Мокієвський прийшов до запорожців на Тавань і, порадившись з кошовим отаманом, відправив з ним частину товариства на Чорне море, а сам з полчанами, які залишилися через нестачу морських суден, вирушив у гирло Дніпра прикривати тих, хто пішов у морський похід²⁷.

Згідно з розповіддю ще одного з козаків загону Плечника — компанійця Василя Степанова, який потрапив у полон, а наступного року зумів звільнитися, розгромлений татарський загін нараховував 30 осіб, татари везли 7 полонених. Козаки переслідували ворожий загін від Кінських до Молочних Вод, де й розбили, а інших переслідували до Овечого Броду. Козаки тоді захопили 10 татар у полон. Біля Овечого Броду козацький загін натрапив на кримських татар на чолі з ханом, які прямували до Азова. Тоді було вбито багато козаків, а близько 50 татар взяли в полон²⁸. Щодо відправлення загонів до р. Вовчої Мазепа 24 серпня писав Петру I, що послав їх на верхів'я цієї річки, де вона сходиться з верхів'ям р. Кальміус, стерегти шляхи, якими противник міг прямувати під Азов, Тор чи українські міста²⁹.

Згаданий морський похід був найбільшим зі здійснених в кінці XVII ст. українськими козаками. 30 червня 1740 козаків на 40 човнах на чолі з кошовим отаманом Яковом Морозом та курінним отаманом Чалим вирушили в похід на Чорне море, де розділилися на дві частини. Невдовзі перша флотилія напала на п'ять турецьких каторг. В бою загинула певна кількість козаків, а частина і сам кошовий отаман були поранені, через що флотилія відійшла в

напрямку Білгороду. Незабаром вона знову зіткнулася з противником. В бою флотилія знищила 2 морських судна і захопила 30 турків. Загалом, як писав 20 серпня Мазепа до думного дяка Микити Зотова, під час походу було знищено 3 турецьких судна. В числі полонених був посланець від візира до хана з листами. Йому вдалося втекти, але листи залишилися. При поверненні турки перекрили запорожцям шлях у дніпровському гирлі каторгами, а на суші їх чекали татари на чолі з ханом. Витримавши бій, запорожці зрозуміли, що по Дніпру не проб'ються. Вони причалили до Стрілиці, порубали свої судна, позатоплювали речі і дісталися урочища Добершової пристані, звідки одних привезли до Тавані інші запорожці та козаки Київського полку Дніпром на суднах, а другі — біля 200 осіб прийшли пішки. З Січі козаки прислали до Мазепа 27 «язиків» і привезли 5 листів «турецьким письмом». Друга флотилія здійснила напад на Крим, де розорила два татарських поселення і, захопивши значне число полонених, вирушила до Дніпра. Але біля Очакова на козаків чекали турецькі судна. Не ризикнувши вступити з ними в бій, запорожці відійшли і висадилися на Козацькому острові, де протягом двох днів відбивалися від противника. Після цього вони відпливли до урочища Стрілиця і Сагайдачних кучугур, але й там на них уже очікували турки й татари. На цей раз справа закінчилася не на користь козаків, бо всі вони числом 340 осіб були вимушені здатися в полон³⁰.

Разом з запорожцями з першою флотилією у цей морський похід Мокієвський, згаданий у листі Мазепа від 24 липня, відправив на 3-х своїх суднах людей Київського полку чисельністю біля 70 осіб. Сам полковник, за наказом гетьмана, на той час, коли козаки були на морі, мав іти з людьми свого полку «стояти на Дніпрі, нижче Таванська в 40 верстах, в урочищі, на острові, на дніпровських косах, до Очакова», щоб тримати противника в напруженні³¹.

Пізніше Мазепа займався вирішенням питання про нагородження запорожців, які повернулися з походу на Чорне море. З прибулих 600 козаків, які хотіли їхати до Москви, він погоджувався пропустити лише 200 осіб, а для інших просив надіслати платню. Однак запорожці відмовилися їхати всі. В жовтні Петро I пожалу-

вав для цих 600 козаків гроші — по рублю та англійське сукно — по 5 аршин. Наприкінці того місяця воно було отримане Мазепою і переслане в Переволочну для роздачі запорожцям, про що гетьман писав російському царю 27 жовтня³².

У віднайденому листі від 29 листопада 1696 р. до Петра I зазначено, що царське жалування для 600 запорожців було відвезене в Переволочну, де, після збору козаків з різних міст, було роздане (по сукну і по рублю). При цьому гетьман зазначив, що при переході через Полтавський та інші полки запорожці чинили значні збитки. В цьому листі також повідомляється, що козак Батуриної сотні Сидір Горбаченко їздив на Січ і на Тавань з листами Мазепа. Гетьман спонукав запорожців на Січі до оборони Тавані, а також дізнавався як проходить служба в місті, особливо цікавившись, в якому стані перебувають продовольчі припаси, привезені з Новобородицького міста на Січ, а звіди відправлені на Тавань. Новини надходили добрі. Залози приготувалися до відсічі ворога, все гаразд було і з припасами. Не було лише згоди між начальниками в Тавані і Шахкермені (Мубеуреккермені). Мазепа навіть писав про потребу царського указу щодо необхідності дотримуватися згоди поблизу ворожих помешкань. Він також скаржився на кошового отамана Якова Мороза, який побив Горбаченка за те, ніби той доніс гетьману, що запорожці хотіли йти на службу до поляків, та похвалявся, що гетьман йому нічого не зробить. Мазепа хотів покарати Мороза шляхом затримки в Батурині його частки з річного царського жалування.

В листі також йдеться про те, що за царським указом запорожці відправили з Січі майстрів для будівництва морських стругів. Після приїзду до Батурина вони мали їхати до Москви³³. А відомо, що після морського походу запорожці знову просили прислати восени необхідні матеріали для будівництва 40 стругів. Мазепа доніс про це царю, і справа стала за присиланням фахівців для підбору матеріалів. Кількох таких людей: Василя Богуша, Мартина Романовича, Авдія та інших — усього 8 осіб було направлено в листопаді з Січі до гетьмана, потім вони поїхали до Москви, а звіди — до Брянська³⁴. Взагалі, після другого Азовського походу в Україні та Росії виготовлялося багато суден.

До Брянська за царським указом мали їхати з України крім згаданих майстрів також лісоруби і теслярі. В результаті вжитих заходів на початок травня 1697 р. в Україні було виготовлено 70 морських стругів і 600 човнів, а з Брянська по Десні в Дніпро було сплавлено 211 суден. Протягом перших 4-х місяців 1698 р. в українських полках було побудовано 430 човнів³⁵.

У виявленому листі Мазепи до Петра I від 4 грудня 1696 р. знаходимо дані про дії гетьмана, пов'язані з можливим вторгненням ворога. З волозької землі надійшли відомості, що кримський хан зі своїми військами через нестачу в Криму кормів для коней хотів вийти в Білгородчину і звідти, відгодувавши коней, піти на Лівобережжя. На думку Мазепи, коли б так сталося, то напад треба було б чекати насамперед на Київський, Чернігівський, Переяславський і Ніжинський полки. Для відбиття противника необхідно було швидко з'єднатися з царськими військами з Севська. Як зазначав гетьман, в царській грамоті було написано, що за його донесенням указано белгородському воєводі Якову Долгорукову та севському Андрію Масальському бути готовими до негайного виступу з військами для оборони російських та українських міст від ворожого нападу, а при виступі підтримувати зв'язок з гетьманом. Аналогічно мав чинити й Мазепа. Гетьман висловив готовність виконувати це розпорядження, але зауважив, що для швидкого з'єднання з російськими силами і відсічі ворогу існує потреба в особливому монаршому указі до севського воєводи, аби той піднімався з військами в похід одразу, як тільки Мазепа до нього напише, і йшов на з'єднання, не чекаючи царського указу. Коли ж би довелося писати в Белгород і чекати від воєводи листа щодо сполучення сил, то було б втрачено багато часу на користь противника. Тому Мазепа вважав зайвим зв'язувати себе взаємодією з белгородським воєводою. Про це раніше гетьман говорив з царем у Рибному.

В листі Мазепа також повідомляв, що відправив запорозьких посланців, які приїжджали до нього з Тавані. Згідно з царським розпорядженням, їм було відмовлено в річному жалуванні, а також у наданні гетьманом пороху і свинцю. При цьому Мазепа заявив запорожцям, що через постійні походи у військовій скарб-

ниці залишилося мало запасів пороху та свинцю³⁶. Щодо останнього питання знаходимо дані у листі гетьмана царю від 7 листопада 1696 р. Тоді Мазепа повідомляв, що до нього їдуть 50 запорожців з Тавані. Вони мали звернутися з проханням про ще якісь надання, понад виділених 1200 рублів, вже відісланих туди³⁷.

У знайденому листі від 8 жовтня 1696 р. до Петра I йдеться про намір Мазепи відправити війська на шляхи, якими «бусурмани» ходили на «німецьку» війну і якими поверталися назад. До війська мали увійти охотницькі полки та вибрані люди з Полтавського і Переяславського полків. До цих сил, можливо, мав прилучитися й Семен Палій зі своїми людьми³⁸. За даними історика Г. Сергієнка, в листопаді цього року відбувся останній наприкінці XVII ст. спільний похід лівобережних та правобережних козаків проти татар. Гетьман відправив у цей похід Переяславський полк І. Мировича, Полтавський полк Ф. Шепеля та охотницькі частини Г. Пашковського, І. Рубана, Ф. Стефановича, Л. Шульги, І. Ростковського. Очолював ці сили Палій. Похід було здійснено на татарські селища під Дубосари. Через те, що татари заздалегідь дізналися про похід і залишили свої села, а також через ранні морози й хуртовини він виявився мало результативним³⁹. 13 грудня 1696 р. у ще одному з віднайдених листів до Петра I Мазепа інформував царя про цей похід. Він повідомляв, що було відправлено частини Переяславського і Полтавського полків, всі кінні охотницькі полки на чолі з переяславським полковником. До них приєднався С. Палій з кількома сотнями своїх козаків. Ці сили мали намір вчинити напад на противника на шляхах з Криму в Білгородчину, при поверненні з «німецької» війни, або вдарити за Дністер по ворожим поселенням і здобути «язиків». Але коли військо вже знаходилося за Богом біля Дністра, воно було вимушене відмовитися від своїх планів через несприятливі погодні умови. Командири послали під Очаків, Тягиню та в інші місця своїх людей, стараючись добути «язика», але знову безуспішно, бо з тих міст нікого не могли виманити, а також нікого не знайшли в полях. Але, закінчує гетьман, «слава Господу Богу в повній своїй цілості» залишилися.

Також в листі йдеться про те, що до Батурина прийшло два вихідці з неволі з Очакова. Один — мешканець Кобиляк, а інший з Переволочни. Вони були захоплені в полон під час рибальства на р. Бог. Вихідці розповіли, що чули про наміри хана з кримськими і білгородськими ордами вчинити напад на Лівобережжя, найперше на Київський і Переяславський полки. Йшлося також про приєднання до татар турків з гарматами, а саме яничар з Очакова, і напад на Таванське місто. До того ж до Мазепи приїжджав ніжинський купець, який повернувся з Царгороду, і повідомив про те, що до хана прислані яничари з турецької столиці. Отже, як вважав гетьман, ці сили могли об'єднатися. Проте Мазепа передбачав, що коли ворог постоїть день-два під Таванським містом і зустріне рішучий опір, турки з гарматами повернуться назад, бо взимку з артилерією не ходять, а хан з ордами піде під українські міста.

В листі повідомляється й про те, що Мазепа посилав військового канцеляриста Павла Дублянського в Переволочну. Канцелярист зробив переоблік хлібних припасів, з урахуванням того, що видано запорожцям в Січі та в Тавані. Згадуючи про те, скільки за царським указом мало бути видано «кулів» хліба, гетьман зазначив, що видав менше, пояснюючи причини цього⁴⁰. Щодо небезпеки ворожого нападу взимку на українські міста, як відомо, керівник Війська Запорозького писав до Москви ще в жовтні, або й раніше, відзначаючи слабкість оборонних споруд Печерського містечка і Нижнього міста Києва⁴¹.

В останньому з розглядуваних листів Мазепи — від 21 грудня 1696 р., адресованому Петру I, йдеться, про труднощі, пов'язані зі збором військ, з огляду на очікуваний напад ворога. Після отримання інформації щодо підготовки татар і турків до такого нападу, до гетьмана надійшов царський указ, щоб він, у разі приходу противника під прикордонні російські та українські міста, зібравшись з російськими та українськими силами, давав відсіч. В зв'язку з цим Мазепа пояснював, що до приходу ворога виступати важко, бо взимку неможливо зупинитися обозами в полях, через нестачу деревини, а в містах і селах від такого постою вчиниться розорення. Натомість гетьман вже кілька разів розсилав по полках і містах свого регіменту універсали, наказуючи, аби кожен козак перебу-

вав у готовності до воєнних справ. Крім того, було невідомо, куди прийде противник. Хоча вихідці говорили про Київський і Переяславський полки, але були відомості й про те, що можна чекати приходу по минулорічному шляху. А іноді бувало, що «хитрі супротивники» розпускали чутки про плани приходу в одне місце, а удар чинили в інше.

Далі Мазепа знову повертався до питання про збитки населенню від військових переходів. Він писав, що минулими зимами під час військових походів постраждали людські маєтки, бо розорувалися ліси й пустища, коли військо забирало та знищувало кінські корми, від чого в людей помирала худоба від голоду. В зв'язку з цим мешканці полків зверталися до гетьмана з проханням, аби при тодішньому недороді хліба та нестачі сіна відсіч противнику давати зі своїх міст, а передчасного збору і з'єднання військ не було. Зокрема, в минулому році Мазепі було повідомлено про значні труднощі та збитки, яких зазнали мешканці Опішні та Зінькова, де кілька тижнів знаходилися війська, готуючись до відсічі «бусурманів».

Викладені причини визначили прийняття гетьманом рішення, не збираючи і не з'єднуючи війська, спостерігати за діями противника, а при його появі в певному місці та з певними силами діяти відповідним чином.

Також Мазепа написав про заходи, вжиті для підвищення обороноздатності міст. Так, минулої осені він наказував всім городовим полковникам та мешканцям полків «поправити і укріпити» свої міста для оборони від ворожого нашествия. Однак на перший наказ з полків надійшли відповіді, що зробити цього не встигли, бо, повернувшись з воєнного походу, зайнялися домашнім господарством. Але після другого гетьманського наказу були вимушені й «міста поправляти». Опікувався Мазепа також справою підтримки належної обороноздатності Таванського міста. Так, коли піхотний полковник Дмитро Чечель доніс, що звідти втекли «деякі» козаки Миргородського полку, а противник мав намір приходити під прикордонні міста, гетьман кілька разів нагадував і наказував миргородському полковнику, щоб він, достатньо забезпечивши хлібом 500 своїх «добрих військових» людей, негайно посилав їх

на Тавань. А до запорожців, які там перебували, відправив з військових запасів порох та свинець⁴².

¹ Богословский М. Петр I. Материалы для биографии. — Т. 5: Посольство Е. И. Украинцева в Константинополь. 1699–1700. — Л., 1948. — С. 131.

² РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1695. — Спр. 15. — Арк. 4–8.

³ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 583–587; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — К., 1991. — С. 165–166.

⁴ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1695. — Спр. 13. — Арк. 1–4.

⁵ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. В. Станіславський — К., 1996. — С. 124–125.

⁶ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1695. — Спр. 16. — Арк. 1–6.

⁷ Маркевич А. И. Список с статейного списка подъячего Василия Аитемирева, посланного в Крым с предложением мирных договоров // Записки Императорского одесского общества истории и древностей. — Т. XIX. — Одесса, 1896. — С. 49.

⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 572–573; Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 160.

⁹ Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 160.

¹⁰ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 573–575.

¹¹ Там же. — С. 576–579; Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 163–164.

¹² Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 588–591.

¹³ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1695. — Спр. 19. — Арк. 1–3.

¹⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 551.

¹⁵ Там же. — С. 552, 554–555.

¹⁶ РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 4. — Спр. 208. — Арк. 45, 47, 49, 50.

¹⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 591–592.

¹⁸ Там же. — С. 592–594.

¹⁹ РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 4. — Спр. 208. — Арк. 21–26.

²⁰ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 591–592.

²¹ Величко С. В. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 514–515.

²² Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 387–389.

²³ Петровський М. Нариси історії України XVII–XVIII століть (дослідження над літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 415–416, 418.

²⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 158; Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 295; Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году делось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 41.

- ²⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — Киев, 1993. — С. 349.
- ²⁶ Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — СПб., 1885. — С. 140.
- ²⁷ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1696. — Спр. 15. — Арк. 6–18.
- ²⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 682–683, 686.
- ²⁹ З епістолярної спадщини... — С. 135–136.
- ³⁰ Там же. — С. 600–601, 628–633; Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 2: Потешные и Азовские походы. — СПб., 1858. — С. 297–299; Елагин С. История русского флота. Период Азовский. Приложения. Ч. 2. — СПб., 1864. — С. 445; Костомаров Н. Указ. соч. — С. 140–141; Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 178–180; З епістолярної спадщини... — С. 133–134.
- ³¹ Елагин С. Указ. соч. — С. 444.
- ³² Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 607–609, 611–613, 619–620, 629–633; Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 180–181; З епістолярної спадщини... — С. 134–135.
- ³³ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1696. — Спр. 47. — Арк. 20–26.
- ³⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 631–633, 636–637; Костомаров Н. Указ. соч. — С. 144–145.
- ³⁵ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 458–459.
- ³⁶ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1696. — Спр. 46. — Арк. 4–11.
- ³⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 627–628.
- ³⁸ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1696. — Спр. 35. — Арк. 1–5.
- ³⁹ Сергієнко Г. Я. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. — К., 1962. — Вип. 6–7. — С. 34–35.
- ⁴⁰ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1696. — Спр. 51. — Арк. 1–9.
- ⁴¹ З епістолярної спадщини... — С. 136.
- ⁴² РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1696. — Спр. 52. — Арк. 1–11.